

УДК 930.2(477.7)

Афанасьєв О. Є.

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

РУКОПИСНИЙ АТЛАС ГРИБОВСЬКОГО ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ РЕГІОНАЛЬНОГО ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ

Досліджується інформативний зміст, функція і значення картографічного стародруку – "рукописного атласу Грибовського" 1843 року видання, що видане за програмою робіт із межування європейської частини Російської імперії. На прикладі листа "Катеринославська губернія" розглянуто інформаційне значення атласу для встановлення історичних особливостей регіонального природокористування.

Ключові слова: рукописний атлас Грибовського, генеральне

© О. Є. Афанасьєв

межування, історія регіонального природокористування.

Вступ. До пам'яток російської картографії, беззаперечно, відноситься набір рукописних карт, який часто звать "рукописним атласом Грибовського", що побачив світ у Санкт-Петербурзі у 1843 р. Повна офіційна назва видання – "Карты губерний подведомственных Управлению Первого департамента Государственных Имуществ с приложением кратких статистических ведомостей" [2], складені під керівництвом старшого землеміра Грибовського. Структурно являє собою набір рисованих картографічних творів у складі 33 листів розміром 24×32 см кожний, відповідно окремим губерніям Російської імперії, складених у футляр. Атлас відноситься до дрібномасштабного різновиду карт генерального межування, що епізодично видавалися від кін. XVIII ст. Межевою канцелярією Російської імперії. Карти атласу є важливим джерелом історико-географічних відомостей про особливості регіональних форм і видів природокористування поч.-сер. XIX ст., яке, натомість, залишається маловивченим і практично не залученим до джерельної бази історичної географії.

Вихідні передумови. Проблематиці використання з метою історико-географічних досліджень картографічних творів, званих межовими, історії розвитку самого генерального межування, методології картоукладання, особливостям обробки інформаційних масивів цих карт присвячена чимала кількість наукових праць, серед яких особливо варто відзначити наукові здобутки В.С. Кусова [3], А.І. Преображенського [6], Р.І. Сосси [8], О.Л. Степанченка [9] тощо. Питання історії межових установ, у т.ч. і Півдня України, неодноразово досліджували представники історичної науки, зокрема, Ю.О. Коник, А.В. Бойко, Н.В. Сурева, А. Крилова та ін. Втім, інформаційний потенціал окремих картографічних творів, що буди видані за результатами межування, у т.ч. і рукописний атлас Грибовського, залишається не відомим у середовищі української історичної географії.

Мета і завдання статті полягають у розкритті сутності, змісту і значення для цілей регіональних історико-географічних досліджень історії природокористування виданого у 1843 р. під керівництвом землеміра Грибовського рукописного атласу. З цією метою пропонується досвід аналізу змісту тематичного зображення листа № 8 атласу "Катеринославська губернія".

Виклад основного матеріалу. Історія природокористування кожного народу, кожного регіону держави має свої особливості, пов'язані з їхньою самобутністю і неповторністю, зі специфікою самої джерельної бази. Джерело з історії регіонального природокористування – це будь-який носій історичної інформації автохтонного (місцевого) або іноземного походження, що містить відомості про минуле досліджуваного регіону та етнічних груп, які населяли його територію з найдавніших часів або проживають тепер. Джерело з історії регіонального природокористування має ті ж властивості,

що й будь-яке інше історичне джерело. Серед останніх важливе місце належить іконографічним документам, і, зокрема, давнім картографічним творам. Найчастіше давнім вважають картографічний документ, що не відображує сучасну дійсність і втратив оперативно-довідникове значення [1, 4 та ін.]. Давні карти та плани належать до джерел, які мають комплексний характер; за визначенням відомого російського джерелознавця С.О. Шмідта, картографічні матеріали являють собою одночасно писемні, конвенціональні та зображувальні джерела [11]. За циклічною системою класифікації писемних джерел Л.М. Пушкарьова [7], давні карти посідають місце між географічними описами та статистичними джерелами. Зростаюча з часом невідповідність між фактичними характеристиками картографованих об'єктів та показниками і позначеннями, якими їх відображено на певній карті, називається процесом старіння карти. Темпи старіння карт залежать від розвитку технологій збору, обробки й зберігання картографічної інформації та потребами користувачів, розвитку суспільства, його традицій природокористування тощо. Картографічні твори періоду спеціального межування є яскравим прикладом старих карт, що втратили своє первісне адресно-інформативно-довідкове значення, але збільшують свою цінність для історико-географічних досліджень, зокрема, в цілях реконструкції історичного процесу формування і розвитку регіональних форм природокористування.

Від 1806 р. в Російській імперії відкрилася епоха Спеціального межування, кінцевою метою якого було поділити усі землеволодіння на ділянки із єдиним власником [3], каталогізувати та картографувати їх. І хоча це завдання так і не було повністю завершено до 1917 р., тим не менш призвело до того, що більша частина європейської частини країни була вкрита великомасштабними межовими планами масштабів 1:8400, а подекуди – й 1:4200, 1:2100 і навіть 1:420. Але вже від кінця XVIII ст. межове відомство здійснювало неодноразові спроби створення на цій основі похідних карт – дрібномасштабних. Унаслідок неминучої генералізації та тематичного узагальнення отримувані карти за своєю суттю являли собою тематичні твори, що характеризували стан регіонального землекористування. У той же час в оформленні і принципах побудови картографічного зображення вони зберігали ознаки, притаманні для класичних межових карт – рисовані від руки без показання широт і довгот нетопографічні карти із характерними образно-знаковими легендами. Прикладом саме такого тематичного картографічного твору є рукописний атлас 33-х губерній Російської імперії, складений під керівництвом старшого землеміра Грибовського.

На кожній карті "атласу Грибовського" розміщені герб губернії і зображення народних костюмів (доречи, доволі популярний для поч.-сер. XIX ст. сюжет оформлення картографічних довідкових творів). У якості додатку до набору карт по губерніях складені відомості про число округ,

повітів, сільських громад, душ державних поселян, обсягів земель у їхньому володінні, і казенних лісів. Карти мають докладні "із'яснення условних знаків". Масштаби карт атласу різні (так, для Катеринославської губ. – в 1 дюймі – 51 верста), лінійки дані в верстах.

Тематичний зміст карт "атласу" не відрізняється значною детальністю: зображені лише відносно крупні населені пункти, головні річки, найбільші пристані та найважливіші поштові шляхи. Більш важливим є відображення категорій землекористування у межах повітів губернії, що надає загальне уявлення про особливості організації історичних форм і видів регіонального природокористування.

Зокрема, на карті Катеринославської губернії (рис. 1) представлені наступні різновиди землекористування: ліси, рілля, сіножаті, землі приватних володінь та землі колоністів. Цікаво, що перші три види угідь виділялися у межах земель, належних державній скарбниці. У випадку, коли аналогічні угіддя відносилися до приватних або колоністських володінь, їх на карті окремими позначеннями не відображали. Ця особливість картографічного зображення дозволяє побачити декілька доволі цікавих моментів у розподілі землеволодінь. Так, багаті лісові угіддя регіону – Великий Луг та Самарський бір, загальною площею понад 60 тис. га, на карті Грибовського показані належними до приватних володінь. За картою можливо визначити загальні площі різновидів землекористування. Так, серед державних угідь ліси склали до 3%, рілля – до 11%, сіножаті – близько 6%, землі приватних володінь – близько 75% та землі колоністів – близько 5%. Важливо відмітити, що простір Катеринославської губернії на час укладання карти утворювали 6 округ – Катеринославська, Новомосковська, Павлоградська, Олександрівська, Бахмутська, Ростовська. Остання округа і пізніше виділене з її складу Таганрозьке градоначальство, являла собою територіальний екслав губернії, охоплювала територію навколо Таганрозької затоки Азовського моря, була виведена зі складу губернії у 1887 р.

Наостанок варто розглянути загальну мету створення таких картографічних творів, як "рукописний атлас Грибовського".

Як видно із самої назви карти, сільське управління Катеринославської губернії перебувало у відомстві Першого департаменту Імперського Міністерства землеробства і державного майна, створеного у 1837 р. До відома міністерства були віднесені питання завідування державним майном, піклування над державними селянами та колоністами, оцінка, опис та межування казенних земель, лісове господарство, сільськогосподарська просвіта, збирання та поширення відомостей про землеробство й сільське господарство, уживання необхідних заходів до його подальшого розвитку і удосконалення різних галузей тощо. Зокрема, до предмету відання департаменту міністерства входили (за відомостями з Енциклопедії Брокгауза

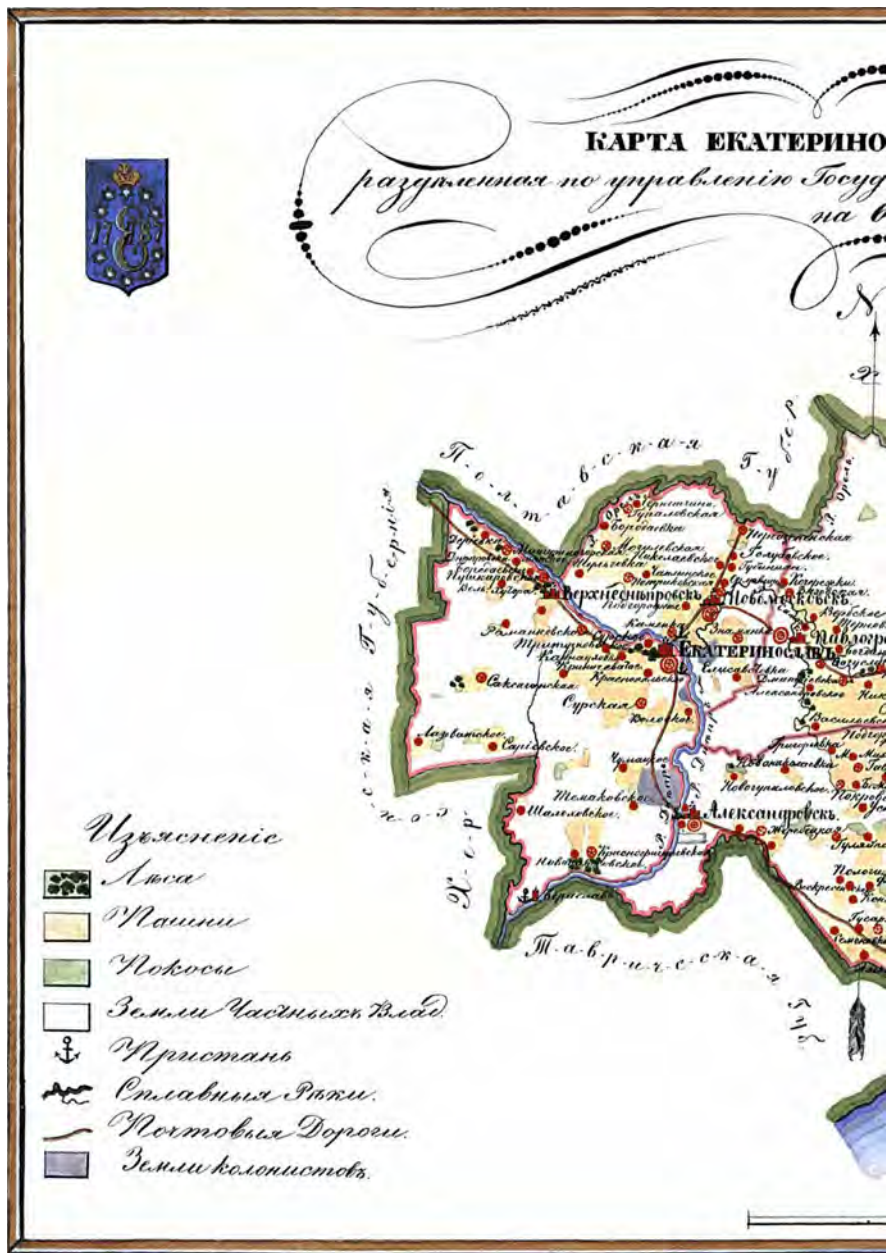

Рис. 1. Лист 8 «Катеринославська губернія» з набору карт (рукописного

СЛАВСКОЙ ГУБЕРНИИ.

архивными Члуществами
Округовъ

Составилъ Землемѣръ Александръ Грибовъ.

атласу), складеного під керівництвом землеміра Грибовського у 1843 р. [2]

і Єфрона [5]): 1) піклування про розвиток та удосконалення землеробства, скотарства та інших галузей сільського хазяйства; 2) піклування про розвиток кустарних промислів сільського населення; 3) завідування рибними і звіриними промислами; 4) загальний нагляд при посередництві лісоохоронних комітетів, корпусу лісничих та лісової варті, за виконанням правил про збереження лісів і за цілістю казенних лісів, а одно заохочення лісорозведення та улаштування лісів на землях приватних власників; 5) завідування гірничою частиною (у т.ч. розробка руд), соляними джерелами і деякими мінеральними водами, а також охорона всіх взагалі мінеральних джерел; 6) сприяння торгівлі сільськогосподарськими, лісовими та гірничозаводськими виробами, піклування про проведення зручних шляхів сполучення, встановленні відповідних залізничних та митних тарифів, улаштування з'їздів, виставок і т.д.; 7) завідування навчальними закладами по сільськогосподарській, гірській і лісовій частинах, а також казенними зразковими фермами, дослідними полями і т.п. закладами; 8) управління державним майном: землями, маєтками, оброчними статтями, лісами, гірськими заводами й ін.; 9) поземельний облаштування державних селян, відведення казенних земель і оброчних статей різним установам та особам; 10) участь у переселенському справі – відведення земель переселенцям і сприяння влаштуванню їх на місцях поселення; 11) завідування видачею грошової допомоги і кредитів для задоволення потреб іноземців і колоністів, для задоволення потреб гірничозаводських робітників тощо; 12) управління великими маєтками і лісами, у т.ч. належними закордонним монастирям, піклування над іноземними поселенцями і колоністами, євреями-хліборобами, облаштованими на казенних землях в Херсонській та Катеринославській губерніях.

Як наслідок, для практичної реалізації поставлених завдань вкрай необхідним і важливим було картографічне забезпечення діяльності відповідних служб відомства. Саме цим і була зумовлена поява картографічних творів на кшталт "рукописного атласу Грибовського", що можуть вважатися інвентаризаційними, узагальнюючими результати великомасштабного межового картографування.

Висновки. Сьогодні значення картографічних творів епохи спеціального межовання, і, зокрема, тієї їх групи, що являють собою великомасштабні узагальнюючі інвентаризаційні карти погубернського територіального охоплення, важко переоцінити. Особливо важливі ці карти у задачах досліджень динаміки регіонального природокористування, у т.ч. окремих регіонів України.

Рецензент – доктор педагогічних наук, професор Л.І. Зеленська.

Література:

1. Гольденберг Л.А. К вопросу о картографическом источниковедении // Историческая география России (XII – нач. XX вв.) – М.: Наука, 1975. – с. 217–233.

2. Карты губерній подведомственных Управленію Перваго департамента Государственныхъ Имуществъ съ приложениемъ краткихъ статистическихъ ведомостей / [Сост. под. рук. старш. землемера Грибовскаго]. – СПб, 1843. – 33+[6] л.

2. Кусов В.С. Памятники отечественной картографии. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 2003. – 148 с.

3. Любченко В.Є. Старіння та оновлення географічних карт. Теоретичні розвідки // Укр. географ. журнал. – 2004. – №2. – С.46-52.

4. Министерство земледелия и государственныхъ имуществъ / Энциклопедическій словарь [Издатели: Ф.А. Брокгаузъ, И.А. Ефронъ]. – СПб.: Типо-Литографія И.А. Ефрона, 1896. – Т. XIX (Мекенень – Мифу-Баня). – с. 358–360.

5. Преображенский А.И. Русские экономические карты и атласы. – М.: Гос. изд-во геогр. лит-ры, 1953. – 326 с.

6. Пушкарев Л.Н. Классификация русских письменных источников по отечественной истории. – М.: Наука, 1975. – 282 с.

7. Сосса Р.І. Історія картографування території України. – К.: Либідь, 2007. – 336 с.

8. Степанченко А.Л. Разработка методики картографирования землепользования по архивным материалам межевания: автореф. дис. ... к-та техн. наук: 25.00.33 / Московский государственный университет геодезии и картографии. – Москва, 2011. – 22 с.

9. Сурева Н.В. До історії генерального межування Південної України (джерелознавчий аспект) // Зб. наук. праць Бердянського держ. пед. ін-ту ім. П.Д. Осипенка. – Сер.: "Історія". – 2000. – С. 27-34.

10. Шмидт С.О. Современные проблемы источниковедения // Источниковедение: Теоретические и методические проблемы. – М., 1969. – с. 7-58.

О. Е. Афанасьев

РУКОПИСНЫЙ АТЛАС ГРИБОВСКОГО КАК ИСТОЧНИК ПО ИСТОРИИ РЕГИОНАЛЬНОГО ПРИРОДОПОЛЬЗОВАНИЯ

Исследуется информативное содержание, функции и значение старого картографического произведения – "рукописного атласа Грибовского" 1843 года издания, выпущенного в ходе работ по межеванию европейской части Российской империи. На примере листа "Екатеринославская губерния" рассмотрено информационное значение атласа для изучения исторических особенностей регионального природопользования.

Ключевые слова: рукописный атлас Грибовского, генеральное межевание, история регионального природопользования.

O. Afanasiev

HANDWRITTEN ATLAS OF GRIBOVSKY AS A SOURCE ON REGIONAL NATURE USE.

The informative content, features and value of the old cartographic product – "Handwritten Atlas of Gribovsky" 1843 edition, released in the progress of surveying the European part of the Russian Empire are researching. On the example sheet "Ekaterinoslav Province" an information value of atlas for the study historical features of regional nature use considered.

Keywords: Handwritten Atlas of Gribovsky, general survey, the history of regional nature use.

Надійшла до редакції 10 жовтня 2012 р.